

ІНСТИТУТИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

БЕРЧЕНКО Григорій Валерійович - кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ТКАЧЕНКО Євгеній Володимирович - кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

УДК 342.7

DOI 10.32782/EP.2023.3.23

У статті з'ясований перелік інститутів громадянського суспільства в теорії конституційного права та особливості його конституційно-правового регулювання. Зроблено висновок, що до структури громадянського суспільства поряд з неурядовими некомерційними організаціями недоцільно включати прояви неінституціоналізованої громадянської активності (масові рухи або акції протесту). Складовою громадянського суспільства є добровільні інститути, причому тільки ті, що діють в межах законодавства. Варто взяти за основу перелік інститутів громадянського суспільства, наведений в абзаці другого пункту 2 Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади, затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 р. № 976. Крім того, є сенс надавати більш точне визначення понять в законодавстві. При цьому закріплення переліку інститутів громадянського суспільства слід здійснювати обережно, щоб не звузити їх перелік. Найважливішим (центральним) елементом в переліку інститутів громадянського суспільства вважаються громадські об'єднання (неурядові організації) різного спрямування. При цьому найбільш активну роль часто грають неурядові правозахисні організації. В цілому ж, активні і ефективні інститути громадянського суспільства створюють належні умови для розвитку демократії і захисту прав людини.

Ключові слова: неурядові організації, інститут громадянського суспільства, громадянське суспільство, неурядові правозахисні організації,

права людини, захист прав особи, конституційні цінності, конституція, демократія, право на свободу об'єднання.

Постановка проблеми

Вирішення складних суспільних проблем, що існують сьогодні в Україні, потребує поряд з реформуванням державних інститутів створення умов для становлення громадянського суспільства, його ефективного функціонування. Саме розвинуте громадянське суспільство є реальною передумовою для найбільш повної реалізації прав і свобод людини і громадянина. Тому сьогодні однією з найбільш актуальних в Україні є проблема правового регулювання процесу становлення і розвитку громадянського суспільства, і насамперед на конституційному рівні.

На нашу думку, дослідження концепції громадянського суспільства має здійснюватися не тільки у теоретико-правовому, філософському, політологічному чи соціологічному, а й у конституційно-правовому напрямку. Таким чином, поняття громадянського суспільства з ідеологічного гасла має перетворитися на конституційно-правову категорію, що має свій зміст та структуру.

Окремі аспекти конституційного регулювання інститутів громадянського суспільства розглядали К.А. Бабенко, Ю.Г. Барабаш, С.І. Іщук, Я.О. Кагляк, В.Б. Ковальчук, П.М. Любченко, А.Р. Крусян, П.М. Рабінович, В.В. Речицький, О.В. Скрипнюк, С.М. Тимченко, Ю.М. Тодика, В.Л. Федоренко та інші.

Метою статті є з'ясування переліку інститутів громадянського суспільства в теорії конституційного права та його особливості конституційно-правового регулювання.

Виклад основного матеріалу дослідження

Слід погодитися з П.М. Любченком в тому, що громадянське суспільство є структурованим системним явищем [1, С. 52].

Отже, щоб з'ясувати структуру громадянського суспільства, слід відповісти на запитання: чи можемо ми поряд з неурядовими некомерційними організаціями (якщо використовувати вузький підхід до інтерпретації громадянського суспільства) включати до структури громадянського суспільства прояви неінституціоналізованої громадянської активності (масові рухи або акції протесту)?

На наш погляд, більш обґрунтованою є теза, згідно з якою ототожнення громадянського суспільства з радикальними опозиційними рухами, спрямованими проти уряду, є великим спрощенням [2, С. 153]. Стверджується, що масові рухи не є виявом розвиненого чи стійкого громадянського суспільства; це інший, специфічний спосіб взаємодії, адекватний кризовим періодам у житті окремих сфер суспільного життя або й цілого суспільства [3, с. 458].

На думку Г.І. Зеленько, така активність не може і не повинна бути тривалою. Тому затухання масових політичних рухів у країнах Центрально-Східної Європи не є проявом занепаду чи кризи громадянського суспільства. Рухи були проявом громадянської свідомості у політико-юридичному значенні громадянства (citizenship), їм на зміну мають прийти стійкі, організовані форми громадянського життя у соціальному сенсі (civil life) [4, С. 29].

Як стверджується, відсутність легітимних політико-правових інститутів як ефективних механізмів розв'язання соціально-політичних суперечностей є однією з найважливіших причин їхньої еволюції в напрямі до авторитаризму або хаосу [5, с. 367].

Тому, на наш погляд, неінституціоналізовану масову активність включати до структури громадянського суспільства не слід, оскільки її прояви фактично ближче до

життєвого світу (за Ю. Габермасом), а не до громадянського суспільства. Громадянське суспільство – це насамперед інститути.

Ще одним не вирішеним питанням в науці є можливість включення до структури громадянського суспільства злочинних організацій. На сьогоднішній день в науці немає єдиної точки зору з цього питання.

Так, Г.П. Пономарьова вважає, що не можна обмежувати структуру громадянського суспільства лише організаціями, що діють у межах законодавства. На її думку, окремі незаконні, з точки зору діючого права, організації можуть визнаватися елементами громадянського суспільства. Головним критерієм є реалізація за їх допомогою прав і свобод громадян [6, С. 59].

На думку А.В. Ніжельської, правомірно не виділяти кримінально-антигромадські прояви у якусь третю силу – після держави і громадянського суспільства об'єднувати їх, наприклад, термінами «антигромадянське суспільство», «кримінальне громадянське суспільство», а включати всі «позитивні» і «негативні» самопрояви до змісту громадянського суспільства, виділивши в ньому офіційну і неофіційну частини [7, С. 377].

В.Литвин також вважає, міфом те, що громадянське суспільство завжди переслідує благородні цілі. На його думку «все залежить від того, цілі яких недержавних об'єднань ви волієте брати за основу - Армії порятунку чи злочинного угруповання «Луганська бригада». І та, і друга є складовою частиною громадянського суспільства. Після східноєвропейських революцій стало модним підступне і помилкове уявлення про те, що в громадянське суспільство йдуть найкращі люди з чистими помислами, котрі переймаються хіба благом народу. Досить одного побіжного погляду на інтернетівський перелік добровільних об'єднань, щоб стало ясно: громадянське суспільство - це широко розгорнуте віяло організацій найбільш суперечливими установками, що об'єднали людей добрих, злих і просто дивакуватих» [8].

Опонуючи В.М.Литвину, Є.К. Бистрицький зазначає, що згадування «Луганського угруповання» як прикладу аморальної організації громадянського суспільства – повна

натяжка. Закрите, непублічне, позаправове угруповання ніколи не могло бути тим, що називається громадською організацією, як і не може бути підведене під поняття громадянського суспільства [9].

На думку П.М. Любченка, інститути громадянського суспільства діють відкрито й легально. Відсутність відповідної легалізації, осудження суспільством практики створення та функціонування злочинних угруповань дозволяє зробити висновок про неможливість їх включення до структури громадянського суспільства [10, С. 70]. М. Калініченко також вважає, що мафіозні структури або суб'єкти тіньової економіки, що потужно протистоять як державі, так і громадянському суспільству, є складовими не-громадянського суспільства [11, С. 44]. Таким чином до громадянського суспільства належать саме добровільні інститути, що діють в межах законодавства.

Соціальні інститути, на думку інституціоналістів, відображають «свідомо врегульовану і організовану форму діяльності маси людей, відтворення найбільш стійких зразків поведінки, традицій та звичок, що передаються з покоління у покоління» [5, С. 7].

Як вказує Г. Бортіс, соціальні або суспільні інституції виникають коли декілька членів спільноти або все суспільство переслідують спільні або загальні цілі, яких поодиноці вони досягти не можуть. При цьому індивідууми або групи індивідуумів виконують різні комплементарні функції (планувальні чи виконавчі, фізичні або інтелектуальні) у рамках соціальної інституції; для успішного функціонування таких інституцій суттєвими є кооперація а координація [12, С. 62].

Які ж конкретно інститути слід вважати інститутами громадянського суспільства? Автори колективної монографії «Пріоритети розвитку громадянського суспільства України» вважають, що у широкому розумінні до організацій громадянського суспільства можна віднести громадські організації, благодійні фонди, бізнес-асоціації, органи самоорганізації населення, медіа, профспілки, організації роботодавців, релігійні організації, ініціативні групи громадян [13, С. 10].

В. Литвин вважає, що до структури громадянського суспільства поруч із неурядовими організаціями соціально-політичної орієнтації входять профспілки, торгові палати і професійні колегії та синдикати (адвокатів, лікарів тощо), етнічні асоціації і політичні партії. Крім цього сюди входить і найширший спектр об'єднань, які не мають соціально-політичної програми: релігійні, студентські, спортивні та культурні товариства (від гуртків любителів хорового співу до клубів спортивних уболівальників та добровільних пожежників) [8].

Д. Штюдемманн відносить до структури громадянського суспільства профспілки, церкву, вільні групи виборців, об'єднання захисту прав споживачів, а також спілки охорони прав квартиронаймачів, природоохоронні групи, організації сусідської взаємодопомоги, спортивні об'єднання, добровільні протипожежні служби, жіночі організації, організації самопомоги для алкоголіків і наркоманів [14].

В літературі на підставі аналізу законодавства України та ЄС до інститутів громадянського суспільства відносять наступний перелік видів організацій громадянського суспільства, а саме: 1) Громадська організація; 2) Спілка громадських організацій; 3) Релігійна організація; 4) Благодійна організація; 5) Організація роботодавців; 7) Об'єднання профспілок; 8) Творча спілка (інша професійна організація); 9) Орган самоорганізації населення; 10) Приватна установа; 11) Установа об'єднання громадян або релігійної організації або профспілки; 12) Підприємство громадської організації інвалідів [15, С. 16-19].

Варто відзначити, що категорія «інститут громадянського суспільства» вже отримала своє унормування в чинному законодавстві. Відповідно до абзацу другого пункту 2 Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади, затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 р. № 976 до інститутів громадянського суспільства належать: громадські об'єднання, професійні спілки та їх об'єднання, творчі спілки, організації роботодавців та їх об'єднання, благодійні і релігійні організа-

ції, органи самоорганізації населення, недержавні медіа та інші невідприємницькі товариства і установи, легалізовані відповідно до законодавства.

Як зазначає В.Л. Федоренко та Я.О. Кагляк, таким чином «уперше в історії державотворення та правотворення незалежної України інститути громадянського суспільства перестали бути винятково філософською, соціологічною чи політологічною категорією, а були унормовані як система суб'єктів, наділених правами і обов'язками щодо відстоювання своїх легітимних інтересів у процесі подальшої розбудови громадянського суспільства в Україні та участі в управлінні державними справами, зокрема у формуванні та реалізації державної правової політики». Більше того, на їх думку, сьогодні інститути громадянського суспільства подолали усталений стереотип своєї аморфності й трансформуються в повноцінні суб'єкти конституційного права України [16, С. 76].

В.Л. Федоренко, зіставляючи категорію «інститут громадянського суспільства» з категорією «інститут конституційного права», дійшов висновку, що інституційна модель громадянського суспільства в Україні може отримати своє втілення в інститутах конституційного права України. В якості прикладів таких інститутів, які існують вже сьогодні вчений наводить інститут політичних партій, інститут громадських організацій, інститут органів самоорганізації населення та інші [17, С. 399].

Не можна не згадати також статтю 5 Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» 1 липня 2010 року № 2411-VI, де перераховані засади внутрішньої політики у сфері формування інститутів громадянського суспільства. Досить широке визначення міститься у п. 9 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» від 13 грудня 2022 року № 2834-IX, відповідно до якого інститути громадянського суспільства - неприбуткові організації, що діють відповідно до законодавства України.

Висновки

Таким чином, до структури громадянського суспільства поряд з неурядовими некомерційними організаціями недоцільно включати прояви неінституціоналізованої громадянської активності (масові рухи або акції протесту). Складовою громадянського суспільства є добровільні інститути, причому тільки ті, що діють в межах законодавства. Варто взяти за основу перелік інститутів громадянського суспільства, наведений в абзаці другому пункту 2 Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади, затверджену Постановою Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 р. № 976. Крім того, є сенс надавати більш точне визначення понять в законодавстві. При цьому закріплення переліку інститутів громадянського суспільства слід здійснювати обережно, щоб не звузити їх перелік. Найважливішим (центральним) елементом в переліку інститутів громадянського суспільства вважаються громадські об'єднання (неурядові організації) різного спрямування. При цьому найбільш активну роль часто грають неурядові правозахисні організації. В цілому ж, активні і ефективні інститути громадянського суспільства створюють належні умови для розвитку демократії і захисту прав людини.

Література

1. Любченко П. Конституційно-правові проблеми визначення структури громадянського суспільства *Вісник академії правових наук України*. 2004. № 3 (38). С. 43–53.
2. Основи демократії: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За заг. ред. А.Ф. Колодій. Третє видання, оновлене і доповнене. Львів: Астролябія, 2009. 832 с.
3. Основи демократії: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / М. Бессонова, О. Бірюков, с. Бондарук та ін. К: Видво «Ай Бі», 2002. 684 с.
4. Зеленько Г.І. Політична «матриця» громадянського суспільства: Досвід країн Вишеградської групи та України. Київ: Знання України, 2007. 336 с.
5. Політико-правові інститути сучасності: Структура, функції, ефективність / за заг. ред. М. І. Панова, Л. М. Герасіної. К. :

Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. 384 с.

6. Пономарьова Г.П. Незаконні угруповання як елементи громадянського суспільства *Проблеми попередження злочинності в сучасних умовах: Матеріали третьої студентської кримінологічної конференції (м. Харків, 25 лист. 2003 р.)*. Х. : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого / За заг. ред. О.Ю.Шостко, 2004. С. 58-60.

7. Ніжельська А.В. Критерії розвиненості громадянського суспільства *Держава і право. Юридичні і політичні науки*: Зб. наук. пр. – К. : Ін-т держави і права НАН України, 2002. Вип. 18. С. 375–378.

8. Литвин В. Громадянське суспільство: міфи й реальність URL: https://zn.ua/ukr/internal/gromadyanske_suspilstvo_mifi_y_realnist.htm

9. Бистрицький Є. Передчуття громадянського суспільства URL: <http://www.dt.ua/1000/1550/61107/2007>

10. Любченко П. М. Конституційно-правові основи розвитку місцевого самоврядування як інституту громадянського суспільства. Харків: Одиссей, 2006. – 352 с.

11. Калініченко М. Влада громадянського суспільства. Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. 175 с.

12. Бортіс Г. Інституції, поведінка та економічна теорія: Внесок до класико-кейнсіанської політичної економії /; пер. з англ.: Т. Барбадим ; наук. ред.: М. Винницький . К. : Києво - Могилянська акад., 2007. 560 с.

13. Лациба М., Вінніков О., Сідельнік Л., Український Д. Пріоритети розвитку громадянського суспільства України. Київ, 2008. 188 с.

14. Штюдемманн Д. Громадянське суспільство в Німеччині URL: <http://dt.ua/articles/2725>

15. Хто є організаціями громадянського суспільства в Україні *Громадянське суспільство*. 2009. № 2. С. 16-19.

16. Федоренко В.Л., Кагляк Я.О. Інститути громадянського суспільства та інститут громадських організацій в Україні: теоретико-методологічні та нормо проектні аспекти

Бюлетень Міністерства юстиції України. 2009. № 4-5. С. 75-88.

17. Федоренко В.Л. Система конституційного права України: теоретико-методологічні аспекти. К. : Ліра-К, 2009. 580 с.

Berchenko H.V, Tkachenko Ye. V.

INSTITUTIONS OF CIVIL SOCIETY: CONSTITUTIONAL AND LEGAL ASPECTS

The article clarifies the list of institutions of civil society in the theory of constitutional law and the peculiarities of its constitutional and legal regulation. It was concluded that it is inappropriate to include manifestations of non-institutionalized civil activity (mass movements or protest actions) in the structure of civil society along with non-governmental non-commercial organizations. Voluntary institutions are a component of civil society, and only those that operate within the limits of legislation. It is worth taking as a basis the list of institutions of civil society, given in the second paragraph of point 2 of the Procedure for facilitating public examination of the activities of executive authorities, approved by Resolution No. 976 of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated November 5, 2008. In addition, it makes sense to provide a more precise definition of the concepts in legislation. At the same time, fixing the list of civil society institutions should be done carefully so as not to narrow their list. The most important (central) element in the list of civil society institutions is considered to be public associations (non-governmental organizations) of various directions. At the same time, non-governmental human rights organizations often play the most active role. In general, active and effective institutions of civil society create appropriate conditions for the development of democracy and the protection of human rights.

Keywords: *non-governmental organizations, civil society institute, civil society, non-governmental human rights organizations, human rights, protection of individual rights, constitutional values, constitution, democracy, right to association.*